

GUSTAF WINGREN

Särtryck ur

MINA FEM UNIVERSITET

GUSTAF WINGREN
1910 – 2000

professor i teologisk etik,
Lunds universitet
född i Tryserum,
uppvuxen i Valdemarsvik

särtryck ur

MINA FEM UNIVERSITET, MINNEN
utgiven 1991, Proprius Förlag

GUSTAF WINGREN

Särtryck ur

MINA FEM UNIVERSITET

VALDEMARSVIK

De flesta yttre formationerna i det landskap som vi ser med våra ögon är ganska sent tillkomna. Istiden och vad därefter följde har betytt mycket. Men experterna påstår att vårt jordklot ännu idag bär spår av det allra äldsta skedet, då den glödande massan torkade i rymden och då sprickor i den torra jordbollen uppkom. Jag har sett en tysk lärobok i geologi där en sådan jordspricka noggrant beskrives och där en illustration är bifogad, "Waldemarsviken in Schweden".

Viken som leder in till samhället Valdemarsvik är ett mycket smalt vatten med höga stränder. Grunt är det bara ett par meter vid strandkanterna på båda sidor, sen djupnar det snabbt. I mitten på denna smala vik passerar stora ångare utan svårigheter. I ett sådant samhälle kan Sveriges största läderfabrik ligga och ha tillgång till goda förbindelser med omvärlden. Det enda som behövs är en isbrytare då och då.

Valdemarsvikens vatten var i min barndom både landskapsgräns och länsgräns. Stranden på norra sidan var Östergötland, vågorna på sydsidan, knappt 200 meter bort, slog mot Smålands kust, Kalmar län, Tryserums socken med godset Fågelvik, en gång kungligt slott i riket Sverige. Numera har sjukvårdens organisation framtvingat ett byte av län för Tryserums del. Det blev för krångligt att skjutsa de sjuka ända ner till Västerviks lasarett, när det faktiskt var enklare att föra dem till Norrköping i Östergötlands län.

Tätorten Valdemarsvik levde sedan århundraden på sin hamn och därtill på skogshuggning och sågverk. Pojkar som växte upp i bygden gick vanligen till sjöss. Många av dem blev förtrogna med världens olika hav. De välbärgade familjernas söner kunde bli sjökaptener. Det stora omslaget i samhällets liv kom den 1 oktober 1873; då anlände garvarfamiljen Lundberg och övertog det lilla garveriet på platsen. Lokala bondgarverier fanns det överallt i Sverige på den tiden. Det enda som behövdes var rinnande vatten. Och åar, det fanns det överallt.

En liten å flöt fram i Tryserums undangömda bondsocken, vid Lövsstad, där ett garveri hade blivit placerat. I dess gesällstuga föddes jag 1910. En större å strömmade genom tätorten Valdemarsvik, sjöfolkets tillhåll. Där låg ett annat garveri, från 1873 alltså i familjen Lundbergs ägo. Dessa Lundbergare var affärsmän. De genomförde industrialiseringen av lädertillverkningen. Under deras tid inträffade två världskrig, det första under min tidigaste barndom 1914 – 1918, det andra under de år då jag prästvigdes och blev docent, just 1939 – 1945. Båda krigen förde med sig ett stort behov av läder, i synnerhet smorläder.

Under dessa år blev Lundbergs läderfabrik den största i sin bransch i Sverige. I ett kvartssekel, åren 1917 – 42, var min far verkmästare på fabriken smorlädersverkstad. Men det var inte i köpingen Valdemarsvik som min tillvaro började. Det var i samhällets utkant, i Tryserums lilla bondgarveri, i gesällbostaden därute i Lövsstad, det var där jag föddes.

MINA FÖRÄLDRAR

Ingen av mina föräldrar hörde egentligen hemma i Valdemarsviksbygden. De var inflyttade; relativt nygifta kom de till Lövsstad år 1909. Min far föddes i södra Halland 1875, min mor kom från Roslagen i Uppland och var tolv år yngre, född 1887. Jag var inte deras första barn; en dotter kom till världen genast efter ankomsten till Tryserum i början av 1909. Hon dog hastigt samma år.

Om det skall kunna bli klart, varför jag inräknar mitt föräldrahem och hela min uppväxtmiljö bland mina universitet, alltså bland de krafter som har format mig, då måste jag här berätta någorlunda utförligt, dels om min far och hans historia, dels om min mor och hennes öden. Båda hade systrar, ogifta systrar, de blev min faster (med namnet Wingren) och mina två

mostrar (med tillnamnet Sundman). Dessa tre ogifta kvinnor var levande beståndsdelar av barndomen.

Eftersom denna bok är tillägnad minnet av min mor, börjar jag med henne, Engla Teresia Sundman, född i det uppländska Roslagen den 14 november 1887. Hon dog vid 33 års ålder i mars 1921. Jag stod vid min fars sida och såg kistan långsamt röra sig nedåt i den gråaktiga och blöta leran på Valdemarsviks kyrkogård. Tio år hade jag hunnit bli, och sedan dess upprepas ständigt samma inre upplevelse: när jag hör orden om vetekornet läsas, var i världen jag än hör dem, på vilket språk de än blir utsagda, alltid ser jag kistan sakta sjunka neråt, en rörelse laddad med död, laddad med ett okuvligt hopp.

”Sannerligen, jag säger er: om vetekornet inte faller i jorden och dör, förblir det ett ensamt korn. Men om det dör, ger det rik skörd” (Joh 12:24). Personligen tror jag på dessa ord, oinskränkt. Och min tro är inte tillkämpad, jag har fått tilliten gratis, fått den från henne som låg i den sjunkande kistan en marsdag 1921.

Familjen Sundman var statare, de flackade mellan olika platser i Uppland. Mamma var född i Söderby-Karl, konfirmerad i Edebo och hon levde några år i Häverö, där ett vattendrag rann fram och där det, som vanligt vid åar, låg ett garveri. Där var hon anställd, ung piga hos garveriets ägare, mästaren, som enligt skråväsendets traditioner var tvungen att ordna ett stort hushåll. Gesällerna åt sin dagliga mat hos mästaren. Där skulle något småningom komma att hända: hon fick möta gesällen Gustaf Fabian Wingren.

Barnen Sundman var tidigt spridda ut på olika jobb i Uppland. Deras far, stataren, hade dött i unga år, troligen av brusten blindtarm. Han var alltså min morfar och om hans sjukdom och död fick jag som barn ofta höra talas. Detaljerna var alltid desamma, det kalla jordgolvet, grova skor mot kylan även inomhus, fadern liggande i sängen under svåra magplågor, kort besök av provinsialläkaren. Hans besked var enkelt: snart kommer en vändpunkt, där det kan bli bättre; om icke, blir det slutet. När smärtan sedan icke lindrades, ber den sjuke sin hustru: ”Sjung en psalm!” Stående på golvet sjunger hon: ”Jag lyfter mina händer.” Under sången kommer döden.

Alltid var det samma slut på berättelsen. Hon säger till barnen: ”Jag tror att hans själ är bärgad.” Man kan tycka att sådant är fromma schabloner. Men vi måste ju alla dö och vi vet, att många av oss hamnar i bitterhet när olyckan slår.

Fyra flickor Sundman bosatte sig snart nog i Valdemarsvik och i min barndom mötte jag dem alla, glada och muntra. Det rinner upp livsmod ur fromma schabloner. Änkan bodde kvar i Häverö socken, hon fick arbeta utomhus på åkrar och ängar vid Lundås, en större gård. Jag mötte henne aldrig. Att hennes fyra flickor kom till Valdemarsvik, det berodde på att en av dem, Teresia, blev gift med Gustaf Fabian, garvargesällen som hon hade serverat mat åt hos mästaren i Häverö. Och min far lästes allt hårdare vid den framgångsrika läderfabriken. Men det dröjde innan han lästes. Teresia hade varit med om mycket när hon utsliten kom till vila den 1 mars 1921.

Min far var född den 21 september 1875 i Laholm. Hans bakgrund är en helt annan, släkte efter släkte av trygga borgare i södra Sverige, huvudsakligen i Halland och Skåne. Mitt i denna rad av välavlönade kapitalägare kommer emellertid plötsligt en något oreglerlig slarver, min farfar. Han var en begåvad och sällskaplig person, som spelade fiol och sjöng, till yrket handskmakare i likhet med släkten i övrigt. Ännu så sent som för några år sedan låg det fortfarande en handskaffär med namnet Wingren på skylten i Landskrona. Det var resten av en ursprunglig handsktillverkning på platsen.

Min farfars far var gift två gånger och hade två kullar barn, tämligen olika barn till kynne och till livsstil. I den äldre kullen ingick en synnerligen betrodd och ärad man, chef för hela handskmakeriet. Min farfar, hans halvbröder, var yngre och skulle sköta försäljningen. Han skickades med två hästar och en hel vagnslast handskar landsvägen till Göteborg, där handskarna såldes lätt och snabbt. Därefter festade han om grundligt, sålde hästarna, sålde vagnen och fortsatte festen tills alla pengar tog slut. Han kom gående landsvägen hem till Laholm, sjungande och glad.

Resultatet blev givetvis en brytning mellan de två halv-bröderna, en brytning med långvariga verkningar. Ännu under min tid som docent i Lund trängde jag mig inte på, när jag ibland passerade platser där släktingar till den duktige halv- brodern Wingren bodde, handlare och butiksägare i Skåne. Jag var ju en avkomling av slarvern. Däremot träffade jag min farfar, han levde till 1934 och dog vid över 80 års ålder på ålderdomshemmet i Landskrona.

Nu kommer jag till den ”teologiska” sidan av min fars dramatiska barndom i Laholm. Det fanns flera barn i hemmet, vars medlemmar ofta bytte bostad, de bodde än här än där. Det var skråväsendets sista skede och alla söner fostrades till gesäller i olika hantverk. Min far blev gesäll i garvaryrket, hans bröder blev kakelugnsmakare. Dessa bröder har jag aldrig sett, de vandrade

långväga omkring och byggde kakelugnar. En enda syster överlevde; hon klarade av tuberkulosens härjningar och blev frälsningssoldat i Stockholm, köksa hos fina herrskap. Det var min barndoms ”Faster Ellen”.

Garvargesällernas liv fylldes på den tiden av ständiga uppbrott, tidsbegränsade jobb hos olika mästare, ett oavbrutet vandrande och, på djupet, en dröm om att själva bli mästare och få överta ett eget garveri. Dessemellan florerade ett odisciplinerat drickande; motboken var ännu icke införd.

Skulle man då råka ut för ett alltför starkt beroende av alkohol, kunde man knappast bli nykterist på något annat sätt än genom en kris, vilket i denna miljö som regel betydde frikyrklig omvändelse, ”frälsning”. Min far blev småningom markerat folkkyrklig och medlem av kyrkorådet i Valdemarsvik, men han hävdade ofta i våra samtal, att folkkyrkan var dålig i konsten att hantera kriser.

Inträdet i den kristna tron skedde för barnen Wingrens del genom porten frikyrklighet. Ellen blev som sagt frälsningssoldat i Stockholm, Gustaf Fabian blev metodist i Valdemarsvik. Teresia Sundman, som nu var gift Wingren, trädde också hon in i metodistförsamlingen och passade egentligen bättre samman med den sortens fromhet än vad min far gjorde. Han var ju född i Halland och hade som barn haft en schartauansk lärarinna, vars verkan i hans hjärta dröjde kvar länge.

Härtill kom ett socialt fenomen, lite svårt att beskriva men påtagligt till sin effekt i vardagslivet. Alla flickorna Sundman, födda på skilda håll i Roslagen, bosatte sig i samhället Valdemarsvik. Vitalast var den äldsta av dem, Hilda, som lärde sig sömmerskeyrket och snart förde befälet i en egen verkstad av syende damer. Såsom så många andra fabrikssamhällen vid 1900-talets början hade även Valdemarsvik en mängd frikyrkliga butiksägare: bokhandeln, pappershandeln, skobutiken, fruktaffären – alla sköttes av frikyrkofolk. Och det var ”fint”, man kunde hålla sig snygg i arbetet.

Att vara garvare däremot, det var med stenhård nödvändighet smutsigt. De kemikalier som gör djurhuden till färgat läder, de ger också den arbetande människohanden en outplånlig färg – ingen tvål hjälper. Min pappa var inte riktigt fin och det kände han av, inte enbart vid kaffedrickningen i kapellet. Omkring 1918 flyttade han över till högmässan i köpingens kyrka. Och där satt han sedan, livet ut en trogen kyrkobesökare.

Vid den tidpunkten hade han också, äntligen, accepterat att Lundbergs läderfabrik och dess smorlädersverkstad skulle vara och förbli hans definitiva

arbetsplats på jorden. Det satt hårt åt och det dröjde länge. Min mor, Teresia, hade fått genomgå svåra prov innan hon i mars 1921 kom till ro. Inne i hennes man, inne i min far, levde den outtalade men seglivade drömmen om ett eget garveri. Och denna dröm kastade vår unga och nybildade familj in i det ena oförnuftiga uppbrottet efter det andra. Min mor måste hänga med trots att barnaskaran växte. Vid varje ny resa ammade hon en då nyfödd son.

Min fars liv före giftermålet med Teresia Sundman bestod av gesällvandringar, vanligen till fots. Så hade han besökt exempelvis Norrköping, Bergkvara, Sölvesborg, Lund, Kävlinge, Gamleby och ett antal andra platser. På det sättet kom han till Häverö i Roslagen. Därifrån drogs hans unga hustru in i flyttningarna, först Hallsberg, i vars prästgård de blev vigda, sedan Falkenberg, där de upplevde storstrejken 1909 tillsammans. När han efter uppsägningen kom ut på landsvägen utanför Falkenberg, låg det i hans ficka ett positivt brev från ett garveri i södra Norrland och han var beredd att fotvandra dit. Av en slump mötte han i ett vägskäl garvarmästaren i Lövsstad i Tryserums socken.

I den stunden avgjordes det var hans fem barn under åren 1910 – 1919 skulle komma att få se dagens ljus. Mästaren från Tryserum visste sedan gammalt, vem gesällen Wingren var, och erbjöd gratis tågresa hem till Småland och omedelbar anställning i Lövsstad. Det blev aldrig någon vandring till Norrland. Sedan gick det undan, ett barn vartannat år, 1910, 1912, 1914, 1916, och därtill ständiga byten av arbetsplats. Året 1912 blev det den stora lundbergska läderfabriken inne i tätorten Valdemarsvik. Men därinne i industrialiseringens tillväxtfixerade maskineri kunde man ju inte få något eget garveri. Gesällvandringarnas drömmar om ett självständigt mästarliv behöll greppet om Gustaf Fabian, och 1914 var det dags för det första uppbrottet.

Teresia hade nu tre barn att ta hand om. Jag, som var äldst, minns mycket tydligt det lilla garveriet i Floda utanför Göteborg och det berömda slöjdseminariet Nääs som låg alldeles i närheten och som spred en egendomlig doft av ”kultur”, något nytt, dittills okänt i min tillvaro. Redan 1915 var vi tillbaka i Valdemarsvik igen; den stora och växande läderfabriken tog villigt emot den återvändande gesällen. Vad som inte ville stanna i min fars medvetande var insikten, att det ädla hantverkets tid med små välskötta garverier av hög klass var slut – industrin hade definitivt segrat. År 1916 for han iväg till ett nytt garveri. Nu blev det Örnsköldsvik.

Denna gång reste han ensam; vi i familjen, som nu hade vuxit till fyra barn, levde kvar i Valdemarsvik och han sände oss per post pengar att leva av. Dessutom fick vi norrländska pjäxor och stora kraftiga vantar, tyvärr färglagda – dem skämdes jag över. En pojke kunde inte ha flickvantar och jag ordnade det vid lämpligt tillfälle så, att jag tappade dem i snön och blev av med dem. Man måste ju vara karl.

Nu följde strax andra akten i dramat Örnsköldsvik. I början av året 1917 reste min mor med våra möbler och ägodelar och fyra barn, det minsta av dem bara ett par månader gammalt, per tåg, sittvagn den långa sträckan från Valdemarsvik till Örnsköldsvik. Hon var ensam med packning och allt men hon klarade det – vi kom fram och blev norrlänningar ungefär ett halvår, inte mer. Utgången blev nämligen densamma som i fallet Floda två år tidigare: retur till läderfabriken i Valdemarsvik. I augusti 1917 anlände vi alla med ångbåt till hamnen, veckan därpå började jag den första klassen i småskolan.

Nu hade garvargesällen Wingren givit upp. Han böjde sig inför industrisamhällets seger och accepterade jobbet som verkmästare på ”smorlädret”. I sitt hjärta hade han oavbrutet tillhört det rörliga skråsamhället men nu hamnade vi alla i stabilitetens tillstånd. För oss barn är ungefär från och med 1917 ordet Valdemarsvik detsamma som trygghet. För honom, som skänkte oss tryggheten, innebar arbetsplatsen med dess oföränderlighet en sorts ofrihet: detta är vad jag får nöja mig med, nu när jag har missat alla chanser till en fullvärdig livsform.

Sällan anspelade min far i sina samtal med mig på några skönlitterära texter. Men hundratals gånger återvände han i minnet till den text som han tyckte sig se skriven över fabriksporten i Valdemarsvik, när han år 1917, definitivt och oåterkalleligt, gick in genom den: ”I som här inträden, låten hoppet fara!” Så levde han till 1942, då han pensionerades, samma år som jag blev docent i Lund.

För min mor var livet slut, när stabiliteten och tryggheten blev given åt hennes fem barn. Efter en besvärlig förlossning fick hon det femte barnet 1919 men blev aldrig riktigt frisk igen. I december 1920 åkte hon med lokaltåget in till Söderköpings lasarett och vi såg henne inte levande mer. I mars 1921 stod vi alla vid hennes grav. Efter några kaotiska år blev det flickorna Sundman som räddade oss barn till en ordnad tillvaro. ”Moster Hilda”, kappsömmerskan, medlem av Metodistförsamlingens styrelse, var en klippa

att fly till. Hennes yngsta syster, ”Moster Signe”, också hon efter en del omskiftelser metodist, tog hand om vårt hushåll som hon skötte i nästan 35 år.

När jag nu överblickar familjerna Wingren och Sundman, komna från Halland och från Roslagen, finner jag till min egen förvåning, att det är den kristna tron och ingenting annat som håller dem samman och som utgör själva klimatet i barndomens Valdemarsvik. Det fanns åtskilliga medlemmar i de två släkterna som vi aldrig mötte, de var nämligen inte ”kristna”. Rättare sagt: de hade aldrig gjort det medvetna kristna valet, aldrig hamnat i sin kris. Av dem som hade passerat krisen fanns det en som var lutheran, min far. De andra var kalvinistiskt orienterade, levde i frikyrkliga gemenskaper av skilda slag. En blivande teolog kan knappast hitta ett bättre universitet att växa upp i.

Men Guds värld omfattar inte bara kristna konfessioner. Guds värld är också skapelsens värld, naturens och arbetets rike. Många människor i min barndoms Valdemarsvik uttalade aldrig en enda stavelse om Gud. Men de arbetade.

VALDEMARSVIKSLIVET

Det märkliga med samhället Valdemarsvik under hela min uppväxtperiod var den självklara mänskliga gemenskapen. Och med termen ”uppväxt” menar jag en mycket lång period som inleddes med den första skoldagen i september 1917 och som avslutas med doktorsdisputationen och docentutnämningen i december 1942, alltså tjugofem år. Vad Valdemarsvik då var för mig, det fick sin kontur genom vad Lund samtidigt inte var. Lund var ett tillhåll för teoretiska problem under frånvaro av självklar och allomfattande mänsklig gemenskap. Den samhörighet med andra, som man upplevde i Lund, omfattade på sin höjd ett hundratal människor. I Valdemarsvik omfattade samhörigheten alla, varenda människa som man mötte på gatan.

Därtill kom något annat, något som gjorde samhörigheten ännu starkare: gemenskapen var outtalad. Det fanns ingen anledning att tala om den, den var självklar. Under mina forskarår vid Lunds universitet var jag avundsjuk på de busspassagerare som steg på vid hållplatserna och som uppenbarligen var personligt bekanta med bussens chaufför – det var jag för min del aldrig! Hemma i Valdemarsvik visste jag vad varenda butiksbiträde hette, varenda man som sopade gatan eller tömde dasstunnorna. Och eftersom dessa människor genom sina yrkesgärningar utförde tjänster mot mig personligen,

tjänster i vardagslivet, var för mig livet i Valdemarsvik normalt och livet i Lund en aning abnormt.

Studierna på universitetsbiblioteket ledde småningom fram till doktorsavhandlingen 1942 om Luthers syn på vardagens arbete. Det är en bok som skrevs under sträng lydnad för den positivistiska vetenskapens krav och som är till brädden fylld med ordagranna citat från 1500-talet. Men känslan vid författandet, intensiteten, detta som avhandlingens läsare i olika länder har lagt märke till, denna laddning i avhandlingens text kommer av att jag återger det normala mänskliga livet, det som jag under alla år hade saknat i Lund men ferierna igenom – sommar och vinter – hade upplevt hemma i Valdemarsvik. Därför ingår platsen Valdemarsvik bland mina universitet.

Min far var präglad av den lutherska synen på arbetet, han var det långt innan jag genom studier blev det. På kvällarna satt han under taklampan i köket och läste ortstidningen. Läsningen gav ibland upphov till en kommentar, överraskande pregnant formulerad. Tjugotalet var de täta regeringskrisernas tid i Sverige; ganska ofta återgav tidningen en gruppbild på den nya ministären däruppe i Stockholm. Kommentar: ”Det finns de som säger att arbetet är meningslöst. Jag ser att alla ministrar i den nya ministären har skor på fötterna. Det måste vara viktigt för dem att ha bra skor. Om det ska lyckas beror på mig.”

Denna livssyn innebär, att det goda i världen blir anonymt, ”gärningar utan namn”, såsom Luther gång på gång säger. Jag har under livets gång mött få människor som i lika hög grad som pappa haft sinne för det gudomligas fördoldhet på jorden. På mig har detta kanske haft en olycklig effekt: jag har alltid varit benägen att finna frågorna om Guds existens vara behäftade med en viss intellektuell svaghet, en smula korkade redan genom sin uppläggning. Detta har i sin tur medfört, att jag ogärna velat ge mig in på området mellan teologi och filosofi, vilket otvivelaktigt är en brist i mitt författarskap.

Den lutherska synen på den mänskliga samhörigheten med allt och alla, oberoende av tro, leder primärt till en bejakelse av de enkla och undångömda existenserna, de namnlösa och fattiga. Men också åt andra hållet blir bedömningen positiv: de rika, de som startar nya företag och bereder arbete åt oss i arbetarklassen, de är – mitt i sin ”kapitalistiska” hållning – Guds verktyg. Skråsamhällets gemenskap mellan mästaren, gesällerna och lärlingarna lever efter industrialiseringen faktiskt vidare, i synnerhet på sådana orter där en

enda industri dominerar kommunens hela liv. En sådan ort var Valdemarsvik.

Den 1 januari 1914 blev Valdemarsvik köping. Talet vid tolvslaget på natten till denna viktiga dag hölls av läderfabrikens disponent, Karl Lundberg. Det var ett tal i kommunal regi men det hölls över en bibeltext, ordet i Psaltaren: ”Om Herren icke bygger huset, så arbetar de fåfängt, som bygger därpå” (Ps 127:1). Mannen som talade i nyårsnatten var högste chef i ett enskilt företag, men han agerade flera gånger under mina ungdomsår på ett sådant sätt, att köpingen som helhet ställdes i centrum. En del smått lustiga exempel på detta förtjänar att nämnas.

En förskingningsaffär på platsen var under uppsegling och ortstidningen hade redan börjat skriva artiklar om saken. Läderfabrikens disponent grep då in och betalade det förskingrade beloppet. Han tog också kontakt med lokal-redaktören som hade skrivit artiklarna: ”Här bör inte skrivas något som försämrar Valdemarsviks goda rykte.”

Det andra exemplet berörde mig själv och hade en direkt praktisk betydelse för påbörjandet av mina universitetsstudier år 1929. Jag blev överraskande tidigt student, dessutom med relativt goda betyg. Även nu var tidningarna uppmärksamma och satte in en notis om saken, denna gång med ett mera smickrande tonfall. Händelsen ägde rum fjärran från Valdemarsvik, på Spynken i Lund, vilket från den östgötska horisonten sett gjorde bragden lite extra märklig. Efter hemkomsten till Valdemarsvik möter jag disponenten Karl Lundberg på gatan. Han stannar, tar fram plånboken, räcker mig en tusenlapp och säger: ”Detta som hänt är en heder för Valdemarsvik.”

Tusen kronor var en stor summa på den tiden. Rum och mat i Lund kostade knappt hundra kronor i månaden och man behövde inte vara där mer än nio månader per läsår. Tre månader minst tillbragte jag under hela min studietid gratis i hemmet bland mina arbetande syskon i Valdemarsvik.

Tusenlappen 1929 var en god start. Statens räntefria studielån, som jag fick mig tilldelade så snart mina universitetsstudier kom igång, bestod just av tusen kronor per år, en förmån som jag behöll under hela min studietid. Dessa senare tusenlappar måste jag betala igen, räntefritt. Den första däremot, sedeln som disponenten plockade upp ur plånboken en sommardag i närheten av hamnen i Valdemarsvik, den var en ren gåva, utan kvitto.

Sådant var livet i Valdemarsvik. Osynliga trådar band samman läderfabriken i samhällets mitt med allt som skedde på gator och torg, i banklokalen

där förskingringen kunde drabba oskyldiga människor, i hamnen och på järnvägsstationen som var fabriken andningshål, i skolorna där arbetskraften undan för undan skulle hämtas. Att växa upp som pojke på en sådan plats, det betydde att vänta på den dag då man skulle gå igenom fabriken port, bli arbetare och få lön som en riktig karl. Om Gustaf Fabian Wingren, han därinne på sin verkstad, skickar iväg sin sextonåring till Spyken i Lund, då är detta ett äventyr som kan gå snett. Leder äventyret tvärtom till stipendium, premium, vit mössa och beröm i tidningen, då är detta en seger för läderfabriken.

Så fungerar egendomligt nog den mänskliga gemenskapen i fabriksamhället med en liten befolkning som lever i intensiva arbetskontakter inbördes. Det vet vi från andra livsområden, sport, fotboll, bandy, ishockey osv. En pojke, som reser ut från orten och hamnar i en klubb i en något större stad, förblir för känslan i folket densamme som han var under sina uppväxtår. Han hör hemma där han föddes en gång, där han grät, fick stryk och kissade på sig. Och de som bor kvar på denna gamla plats där barndomen förflöt, de har alla del i hans matcher långt borta i staden, segrarna, nederlagen, placeringen i serietabellen, allt.

Tillsättningen av professorsstolar vid Lunds och Uppsalas universitet är från Valdemarsviks horisont en sorts ligamatcher, kanske rentav ligafinaler. Min tid som docent slutade med att jag spelade en dylik ligafinal vid Lunds universitet, en match som jag till allmän överraskning vann. Jag blev professor. Redan när slutsignalen ljöd, ropade många bland publiken att segern blev mig given på grund av en domartabbe, en åsikt som sedan framfördes av åtskilliga insiktsfulla personer. För en fotbollsspelare, som gång på gång måste åhöra en sådan nedsabbling av ett vunnet slutspel, kan guldmedaljen – alltså professuren – te sig en smula tung att bära.

Detta är kanske förklaringen till att Valdemarsvik, platsen där jag bodde före det fina och berömda ligaspelet, nu i mitt minne framstår såsom det ljusa och mänskliga gemenskapslivets hemort. Men sådana platser kan vara arenor där någon blev brutalt nerlagen för länge sedan. Jag mötte som barn en gammal man, infödd Valdemarsviksbo, som ansåg sig själv som en förlorare, undanskjuten när industrin och rikedomerna kom till byn. Han hade ett eget trähus vid skogskanten och måste en gång ha varit en välbärgad ung man. Nu bedömde han alltid de segrande människorna, husägarna, negativt; de är rövare, tyckte han. Godhet finns bara hos Gud, och han är god i *skapelsen*.

Jag har aldrig träffat en så renodlad skapelseteolog som Gustaf Olofsson, eller Gusta Ola som han hette på vår östgötska dialekt. I flera olika sammanhang har jag berättat om honom; det är inte min avsikt att här upprepa vad som redan finns i tryck. Men något måste ändå sägas: Gusta Ola hör nämligen till mina universitet.

Han talade från en berghäll i skogen ovanför mitt hem på Norrgatan, i regel på lördagskvällar och i lätt berusat tillstånd. Till skillnad från Karl Barth såg han Gud uppenbarad i den yttre skapelsen, den som vi ser med våra ögon, träd, blommor, bäckar och åar. Även Valdemarsvikens vatten hörde i hans predikan till den gudomliga uppenbarelsen. Men i likhet med Barth betraktade Gusta Ola människan såsom främmande för Guds väsen. Det typiska för människan är att sätta upp staket, dra gränser mot andra människor, värna om sitt eget. Så betar sig aldrig Gud. I skapelsen flödar allt fritt fram, frukt på träden, bär på buskarna, friskt vatten i bäckarna aldrig ett staket.

Jag lyssnade ofta på honom under mina pojkår. Vreden i hans tal var tydligt riktad mot folk i fina villor, husägare som reste upp murar, häckar och staket kring sina bostäder. Så gjorde ju de mera välbärgade invånarna i Valdemarsvik. Visserligen kunde de ta upp plånboken och dela ut en tusenlapp då och då, men de ville ha en fredad och omgärdad tillvaro när pengarna skulle tjänas in. Man behöver en ostörd livsform för att kunna göra goda affärer.

Gusta Ola var till yrket murare, han hjälpte invånarna i köpingen med husgrunder och reparationer. Han var den ende i samhället som personligen hade varit med om att bygga Valdemarsviks kyrka, invigd 1877. Något fusk i murararbetet tålde han inte. Det väsentliga var att ge sig god tid innan man började mura, hålla på länge och röra i murbruket, så att konsistensen blev perfekt. Endast på det sättet kunde muren bli stabil. Även Gusta Ola lärde mig något om arbetet i kallelsen. Men det viktigaste bidrag han gav mig var själva synen på skapelsen, den första av trons artiklar.

Om de två senare artiklarna hörde jag så mycket mer i min egen familj. Där ingick inte bara min far, lutheranen, utan också faster Ellen från Frälsningsarmén och moster Hilda från Metodistkyrkan, båda kalvinistiskt orienterade. De besökte oss med stor regelbundenhet. Hemmet förestods av moster Signe, mera oavgjord i teologin och någon gång medlande, när de andras religionssamtal hotade att urarta till gräl. Detta var nämligen en miljö där teologiska frågor togs på blodigt allvar.

Moster Hilda hade en strikt terminologi. Hon skilde på personer som var troende och andra personer som var enbart varmhjärtade. De troende hade mottagit frälsningen och var medlemmar av församlingen. De varmhjärtade gav gåvor till människor i nöd men avstod från att bruka Jesu namn och att be bordsbön. Bland annat kunde dessa varmhjärtade ekonomiskt understödja frikyrklig verksamhet i köpingen.

I den yttre livsstilen förenades min far och dessa kvinnliga släktingar på en bestämd punkt: alkohol fanns aldrig på matbordet. Det var en återstod av omvändelsekrisen; ett missbruk hade ju en gång avbrutits. Däremot fanns det rikligt med mat, alltid. Min far hade under årtionden egen hönsgård och bar varje kväll in ett stort antal prima ägg, som aldrig såldes utan alltid åts upp, under stor munterhet. Snaps på julbordet infördes ganska sent, jag vill minnas i mitten på 1930-talet som först, då alla barn hade hunnit bli yrkesverksamma och då jag, den äldste, läste på licentiatexamen.

Den som gjorde snapsen på julbordet naturlig och självklar var den nye svärsonen i huset. Min äldsta syster var gift med ordföranden i läderfabrikens fackförening, en välordnad socialdemokrat, något främmande för den frikyrkliga synen på frälsningens innebörd. Mina mostrar tolererade sådana nyheter, faster Ellen, frälsningssoldaten, var mera oböjlig. När hon anställdes av herrskapet i Stockholm, satte hon upp ett villkor: hon serverade allt vid bordet utom alkoholhaltig dryck, den fick herrn servera själv. Hon förblev genom alla år oinskränkt kärleksfull mot oss, sina brorsbarn. Vid varje Stockholmsresa ända till 1968, då hon dog, besökte jag hennes enkla kammare och jag fick till sist jordfästa henne på Skogskyrkogården.

Moster Hilda var i ännu högre grad en tillgång för oss. Hon bodde ju på platsen och fanns alltid till hands. Hon hade framgång, rika människor i Valdemarsvik köpte ofta kläder i hennes butik. För hennes kalvinistiska livstolkning var världslig framgång ett tecken på Guds nåd och välsignelse. De gåvor, som Gud i affärsrörelsen gav, skulle användas till andra människors gagn, och barnen Wingren var lämpliga mottagare av olika sorters välgärningar. Deras mor, Teresia, hade dött alldeles för tidigt. Och barnen var präktiga, ej minst den äldste sonen, han som var på väg att bli teologie doktor, han som fortfarande ingen lön hade.

På den tiden levde i trakten av Valdemarsvik den gamla sorten av skräddare, dessa som tog mått och sydde kostymer för hand. De ville visserligen helst hämta tyget till kostymen ur sitt eget lager och de knorrade när jag kom

med ett stycke ur en tygrulle från moster Hildas sömmeri, men de fogade sig alltid till slut och tog fram måttbandet. Efter några veckor hade jag en splitter ny kostym på mig. Detta pågick mycket länge. Jag vill rentav minnas, att jag bar en på det sättet måttbeställd kavaj till vardags, när jag i Basel vikarierade på Karl Barths professur i dogmatik.

Motsatsen mellan min far och moster Hilda kunde ibland bli tydligare än annars. Min rekordsnabba studentexamen väckte allmän förvåning i samhället. Hilda tog mig in på sitt kontor och berättade en hemlighet som dittills aldrig hade blivit berättad: min morfar var ett utomäktenskapligt barn uppe i Roslagen. Hans mor var änka sedan mer än ett år och hade tidigare ett par barn inom äktenskapet. Vid den nya och oväntade graviditeten vägrade hon att uppge barnafaderns namn. Nu först får jag veta hemligheten av min frikyrkliga moster, visserligen inte mannens namn – det förblev okänt – men själva skammen, synden, detta som man inte bör tala om.

Moster Hilda tillfogade: ”Jag tror inte att han var vem som helst.” Man kan gissa på en godsägare, kanske en adelsman. När denna nyhet nu kungöres, när den yppas för mig och inte för mina syskon, då är innebörden tydlig: begåvningen, som folk nu talar om här i Valdemarsvik och som leder till fina studieresultat, den har inte sin rot i familjen Wingren. Den härstammar från Roslagen, från familjen Sundman.

Den yttre anledningen till att hemligheten blev öppet uttalad just på sommaren 1929, den sidan av saken är en ointressant detalj. Det intressanta är motsatsen, anledningen till att den utomäktenskapliga kärlekshistorien under hela vår barndom var höljd i tystnad och aldrig någonsin ens blev antydd i det mycket rikhaltiga berättandet om livet i Roslagen. Sexuella snedsteg är på ett speciellt sätt syndiga, ja, de är Synden med stort S.

Min far kunde någon gång under våra samtal använda termen ”köttslig”, ett adjektiv som då inte på minsta vis hade någon sexuell eller ens erotisk innebörd. En predikant som i sin förkunnelse lade accenten på sina egna andliga insatser, han predikade köttsligt. Det var Västkustens fromhet, inplanterad av lärarinnan i småskolan i Laholm, som ännu på 1940-talet gav detta utslag. Predikan skall handla om Kristus och om hans evangelium. Det är inte svårt att upptäcka Nya testamentet och Martin Luther bakom min fars något överraskande terminologi.

Köttet är den gamla människan, som berömmar sig själv och gör motstånd mot den i Kristus skänkta rättfärdigheten (Rom 6 och ännu tydligare Rom

3). Luther gör en harmsen anteckning i kanten, när han läser de medeltida skolastikernas utredningar om innebörden i begreppet synd: Dessa dumma åsnor känner ingen annan synd än kroppens lustar. Den skolastiska tendensen kvarlevde tydligt i Roslagen ännu vid 1900-talets ingång.

De teologiska spänningar som jag nu har talat om, de levde i min familj och hörde inte offentligheten till. Det fanns också andra spänningar, de är svårare att beskriva. Gusta Ola och rörelsen på gator och torg, det var skapelsen. Högmässan i sockenkyrkan var något helt annat. Jag levde i båda under hela min studietid. Relationen mellan dessa två var min ungdoms problem, en spänning som skulle komma att utmynna i boken "Predikan" 1949. När boken utkom, hade jag burit problemet inom mig i åtminstone två årtionden.

SKAPELSEN OCH ORDET

Ännu har jag inte behandlat min skolgång i Valdemarsvik, sexårig folkskola, därefter kommunal mellanskola i fyra år, avslutad med realexamen 1927. Betraktar man skolgången utifrån det senare teologistudiet, något som är det enda rimliga i en bok om "mina fem universitet", framstår i synnerhet två lärare såsom viktiga, församlingens kyrkoherde, Erik Ydén, kristendoms-lärare i mellanskolan, och Svea Edenholt, lärarinna i modersmål och tyska i samma skola.

Hela denna mellanskola, "Kommunala" som den hette, var ett märkligt fenomen, en undervisningsform som just i detta skede växte fram på flera mindre orter, befolkningsmässigt för svaga för att orka bära ett stort gymnasium. Det var, menar jag, generöst att ge dessa köpingar mellanskolor och där avlöna akademiskt utbildade personer i matematik, fysik, kemi, tyska, engelska och franska. Eleverna var ibland inte flera till antalet än lärarna, ändå levde den intellektuellt högstående lärdomsapparaten vidare år efter år. I Valdemarsvik var vi 44 elever i hela skolhuset, fördelade på fyra klasser, genomsnittet mindre än ett dussin barn per årgång.

Det svenska samhället var nämligen inte moget för studier efter den obligatoriska skolgången. Folket ansåg, att pojkar och flickor före tonårens början direkt borde kastas ut i kroppsarbete och därigenom avlasta föräldrarnas försörjningsbörda. "Kommunalan" kallades i arbetarkretsar, där jag levde, allmänt för "högfärdsskolan". Pojkarna skickades inte dit utan in i läderfabriken; flickorna blev hembiträden i finare familjer. Under sommarmånaderna

arbetade jag själv på fabriken och mötte där en del begåvade kamrater från folkskolan, ofta mer begåvade än de överklassbarn, som i mitt klassrum på högfärdsskolan förgäves traggade med språken, eftersom deras pappor hade gott om pengar.

I mellanskolan gick jag alltså fyra år. Det ringa antalet elever var en oerhörd tillgång. Av de skolformer jag personligen har smakat är Valdemarsviks kommunala mellanskola i mänsklighet och i kamratskapets värme den överlägset bästa, bättre än Spyken i Lund. Vänskapen med klasskamraterna från realexamen 1927 var under sommarferierna en rikedom som jag långt in i doktorandstudiet återvände till.

Erik Ydén mötte jag i minst fem olika sammanhang. Så är det ju med församlingspräster, de dyker upp på alla möjliga punkter i tillvaron. Han kom till Valdemarsvik 1919, startade genast söndagsskola, som jag gick i varenda söndag.

Lektionerna handlade alltid om söndagens predikotext, som han en halvtimme senare skulle predika över i högmässan. När jag slutade att gå på dessa lektioner, ungefär i tolvårsåldern, gick jag rakt över till högmässobesök varje söndag. Med mekanisk regelbundenhet besökte jag dylika gudstjänster, liturgiskt sett ganska tråkiga, ända till min egen prästvigning 1939. En enda punkt var viktig, predikan. Och vår kyrkoherde var en god predikant, trogen mot texten, medryckande som talare.

Dessutom var han min konfirmationspräst, min lärare i kristendoms-kunskap alla de fyra åren i mellanskolan och tidvis min chef under min första tid som pastorsadjunkt. Det innebar sammanlagt en betydande influens på en ung blivande teologs uppväxt. Vid denna uppräknning märker jag, att jag – kanske i någon sorts skygghet – hoppade över en sak: Erik Ydén jordfäste min mor i mars 1921. Jag minns inte ett ord av vad han då yttrade; i mitt minne från den dagen lever en enda stämning, Geijers ord i psalmen ”Du bar ditt kors” – och framför allt annat minns jag melodin. Det var i fastan och passionspsalmer sjöngs, alltid utantill.

Lika stor eller större var effekten av Svea Edenholm, lärarinna i svenska läsåret 1926 – 1927, året före realexamen. Hon var en utomordentlig språklärarinna och ännu märkligare såsom introduktör till den svenska skönlitteraturen. När jag reste till Lund och Spyken på sommaren 1927, flyttade hon till sin livsuppgift, också den förlagd till Skåne, arbetet som läroverksadjunkt i Ängelholm. Redan efter några veckor i Lund blev jag ombedd att besöka

hennes och därmed började en gemenskap utan avbrott fram till hennes död 1959. Hon följde alla steg på mitt livs bana. Endast ett år var jag hennes elev i Valdemarsvik, det året är för mig outplånligt.

Hon var varmt kristen. Varje vecka höll hon ett par morgonböner, teologiskt sett liberala morgonböner, framförda med låg, intensiv röst. Hon var skald, gav ut ett par diktsamlingar; de fick hyggelig kritik men är nu glömda, tycks det. Hennes livsluft var den odogmatiska och kyrkokritiska ström av tro som drar fram genom norra Europa under 1800-talet, en form av andlighet som inte förmår göra sig hörd i de stora kyrkosamfundet och som är ännu mera främmande för svensk frikyrklighet. De allmänna folkrörelserna däremot, de som blommade i sådana fabriksorter som Valdemarsvik, de var ofta barn av den odogmatiska tro på mänsklig idealitet och god vilja som jag nu talar om.

Därmed är jag framme vid mitt problem under studieåren, relationen mellan skapelsen och det förkunnade ordet, evangeliet. Av den teologiska litteraturen fick jag ingen hjälp, jag gick omkring och tänkte själv. Och i synnerhet grubblade jag på saken under sommarferierna i Valdemarsvik. Där fanns bägge två, i intensiv form dessutom, skapelsen i den mänskliga gemenskapen till vardags, evangeliet i högmässan på söndagarna. Om jag någon söndag inte lyssnade på Erik Ydén var jag i stället per cykel på väg till en grannkyrka. Ännu idag kommer jag ihåg cykelturer till högmässor i Gryt, Gusum, Tryserum, Hannäs, till och med dagarna i kyrkoåret då högmässorna där inföll. Predikan blev i stort sett densamma också där.

Den mänskliga nöd som förkunnaren beskrev var alltid individuell. När synden behandlades i predikan, bestod det onda i sådant som en enskild gör, inte i ett ont välde som vi alla är underkastade. I princip kunde det ondas makt brytas, ifall bara individen tog emot Kristus. När Kristus kom in i predikan, vilket alltid skedde före amen, ingick också han som ett moment i individens framtida utveckling, det stora, ljusa momentet. Men ramen för detta ljus var fortfarande den enskilde individen, vars nöd därinne i hjärtat nu fick sin lösning. Jag satt i kyrkbänken, jag lyssnade och jag försökte foga in mitt inre i det som jag hörde, men det ville aldrig riktigt lyckas för mig.

Valdemarsvikslivet däremot, livet på fabriken, i fotbollslaget och i skolan, det sade mitt inre omedelbart ja till. Och det handlade aldrig någonsin om mig själv som ensam individ utan alltid om de andra, om helheten och om mig såsom en del i något som var större än jag. Helheten väntade på en in-

sats från min sida, på solidaritet och kamratskap eller helt enkelt på allmän hygglighet, alltså – teologiskt talat – på ”goda gärningar”. Att jag på detta gärningsplan fungerade dåligt och någon gång hade anledning att skämmas, det kunde stå mycket klart för mig. Men jag fick känslomässigt sällan in detta bristfenomen i den syndaskuld som högmässopredikanten regelbundet talade om.

Efteråt förstår jag nu att den fordran som utgick från den sociala gemenskapen var precis den realitet som i den lutherska katekesen kallas ”lagens första bruk”. Anledningen till att jag inte lyckades koppla samman min mänskliga brist med den syndaskuld, som predikan talade om, var enkel: predikokosten, homiletiken, hade ungefär från och med 1800-talets mitt strukit lagens första bruk. Syndabegreppet blev individualiserat och i grunden egocentriskt. Under en stor del av min skolpojkestid levde jag i föreställningen, att jag trots många försök aldrig hade lyckats bli ”omvänd” och följaktligen inte var någon riktigt kristen människa.

Problemet skapelsen och ordet är enligt min mening ännu idag på det hela taget olöst eller i varje fall otillräckligt bearbetat inom teologin. Brickorna i puzzlet ser ut på följande sätt.

I lagens första bruk är det bara en person som är viktig, min medmänniska, inte jag. Insikten om den Andre såsom värd vår omsorg behöver vi inte hämta ur Bibeln. Den naturliga lagen är skriven i varje människas samvete, därom är Nya testamentet och Luther ense. God är min gärning när den gagnar min nästa, även om den är framtvingad och utförs ovilligt. Frågan om min inre godhet i hjärtat hör inte hemma under rubriken lagens första bruk; då är vi inne på lagens andra bruk och evangeliet. Den yttre makt som reglerar våra gärningar mot varandra i samhället på vardagsplanet är på Luthers tid furstar, kungar och kejsare. En kristen människas enda fråga inför furstemakten lyder så: Åstadkommer fursten goda yttre förhållanden människor emellan?

Om fursten är kristen eller ej, det är en fråga som inte hör hit. Bär ett träd ätlig frukt, är det nog för oss att veta att frukten är god – vi frågar inte om trädet är kristet. Luther förklarar uttryckligen att det finns många styrelseskick att välja på. Kungar är inte nödvändiga. Men nu, säger han, nu på 1500-talet framdrives våra gärningar på gator, torg och arbetsplatser av den monarkiska styrelseformen. Därför hör den typen av ”världsligt regemente”

för oss – märk väl detta: för oss – in under det första bruket av Skapelsens gudomliga lag.

Nu börjar det brännas. På gator, torg och arbetsplatser i Valdemarsvik på 1920-talet spelade den dåvarande svenske kungen inte någon som helst roll. Men vi levde inte anarkistiskt i ett lufttomt rum. Många krafter ingick i det rörelsemönster som formade vårt handlande i vardagen, alltså styrde gärningarna mot medmänniskan, detta som är det enda viktiga i lagens första bruk. Gud gav sitt evangelium i söndagens högmässa, men samme Gud var verksam från måndag morgon till lördag kväll överallt i hela samhället, verksam genom skapelsen och lagen.

När jag påstår att problemet skapelsen och ordet ännu idag är otillräckligt bearbetat i vår teologi, beror det på att en mängd folkliga rörelser faktiskt numera fyller den roll som fursten hade att spela under 1500-talet, medan vi teologer är oförmögna till det tankearbete som reformationen verkligen utförde visavi sin tids samhällsproblem. Ger vi oss in i problematiken, så sker det alltför ofta på det sättet att vi ställer frågan: Är den här folkrörelsen, alltså denne ”kejsare”, kristen eller inte? Befrielsearbetet i Sydafrikas orättvisa samhälle kan faktiskt vara ett äkta uttryck för lagens första bruk och just så ett Guds goda skapelseverk utan att för den skull förmå undervisa oss om vad sann kristendom är. Evangeliet är icke gärningar.

Men det är inte om nuets teologi jag här skall tala utan om Valdemarsvik fram till min egen prästvigning i december 1939. Och där var i varje fall frågan om skapelsens relation till ordet, alltså till det förkunnade evangeliet, ett olöst problem, föremål för oavbrutet grubbel under hela min studietid. Jag kan inte påstå att jag hade kommit till någon lösning på problemet, när jag en vecka efter prästvigningen höll min första offentliga predikan i Valdemarsviks kyrka. Det var julotta och kyrkan var till brädden fylld. Man satt i alla hörn och folk stod i gångarna.

Det var en oförgätlig morgon. Linjer från olika håll i världens yttre gång sammanstrålade. Det andra världskriget hade just börjat, det finska vinterkriget hade pågått i tre veckor, lite mer. Lundbergs läderfabrik gick natt och dag, den svenska militära uppladdningen krävde smorläder till marschkängor. Min far, ansvarig för smorladersverkstan, satt bred och kraftig alldeles intill altarringen på en extra stol i trängseln. Predikotext var episteln från Jesajaboken, om ”skon som krigaren bar i stridslarmet” (Jes 9:5) – vilken text för garvarfamiljer med söner i uniform vid rikets gränser! Köpings-

fullmäktiges ordförande, en man som vanligtvis inte deltog i gudstjänster, kom in i sakristian efteråt. Köpingens inre enhet kändes rent kroppsligt i kyrkorummet.

Predikan i denna julotta var inte märklig, den var slätstruken; jag var som sagt långt ifrån en lösning på frågan om samhället och ordet. En enkel tes, upprepad flera gånger, det var kärnan: nu börjar en strid, ont och gott drabbar samman, och – påstod jag – det skall visa sig att ont och gott inte i tidsräckan avlöser varandra. Inte det ena först och det andra efteråt, tvärtom: ju mer vi får se av det onda, desto mer får vi, just då, se av det goda. Så var det ju på Golgata, fortsatte jag. En fin dam i publiken tyckte efteråt, att det inte var någon riktig julottepredikan. Man ska hålla sig till barnet i krubban. Det där med Golgata bör man spara till Långfredagen.

Valdemarsviks inre enhet framträdde momentant i vissa solenna akter på det stora torget. Det var där Karl Lundberg hade predikat över Psaltaren den högtidliga natt då köpingen föddes, den 1 januari 1914. Varje julafton tändes den stora granen på köpingens torg. Invånarna samlades vid mörkrets inbrott, det skedde under tystnad och förväntan. Plötsligt tändes det elektriska ljuset, granens grenar lyste av en massa lampor och folkskaran sjöng östgöten Hedborns underbara trettondagssalm: ”Nu segrar alla trognas hopp”. Första versens ord beskriver exakt vad som då händer mitt på torget: Stort ljus, klart ljus nedergjutes.

Det var inte kyrkoförsamlingen som julafton efter julafton ordnade detta helgfirande med psalmsång och blåsinstrument. Arrangör var köpingen och talet efter psalmen hölls i regel av en kommunalman. Julaftonstalet i december 1942 blev jag ombedd att hålla. Kriget pågick, stämningen var densamma som i julottan 1939. Nu var det inte Finland som stod i centrum utan Danmark och Norge, ockuperade av tyska trupper, mörklagda. En tänd gran på ett torg var otänkbar i Danmark. Jag följde disponent Lundbergs exempel från nyårsnatten 1914 och talade över ett bibelord, Johannesprologen: ”Ljuset lyser i mörkret och mörkret har inte övervunnit det” (Joh 1:5).

Det blev en variation av julottan tre år tidigare. Meningen med ljuset blir klar när mörker råder. Det goda kommer inte efter det onda, tvärtom: det goda växer och blir starkare när det möter motstånd. Inte särskilt djupsinnigt kanske, men det var ändå ett reellt möte mellan skapelsen, den sargade europeiska skapelsen, och Ordet med stort O. När jag här stavar på detta magnifika sätt, beror det inte bara på att Johannesprologen faktiskt stavar

så. Det är också uttryck för den personliga fixering vid högmässotexter som präglat hela min barndom och ungdom och som jag nu har velat berätta om. Förr eller senare måste fixeringen mynna ut i en bok om predikan, det var oundvikligt. Valdemarsvik är verkligen ett av mina fem universitet.

Är man teolog, då bör man eftersträva klarhet. Men det är trösterikt att veta, hur suveränt Gud handlar och hur oberoende han är av teologisk klarhet hos de mänskliga redskap som han vill använda sig av i världen. Både lagen och evangeliet fungerar ganska perfekt inne i personer som gör bruk av en ofullkomlig terminologi när de talar om sitt kristna liv.

Moster Hildas egendomliga distinktion mellan två sorters människor, varmhjärtade och troende, innebar i vardagen reellt något som motsvarade två olika ”regementen” i äldre teologi. De troende styrdes av Jesus; i varje fall kunde man alltid vädja till dem med tillhjälp av bibelord. De varmhjärtade lyssnade på argument av annat slag, och där var faktiskt mänsklig nöd i samhället – alltså medmänniskans bästa – en bevakande faktor, tämligen effektiv. Detta är ingenting annat än lagens första bruk.

Hos min far fanns det dessutom andra element, en smula mer intrikata, främst övertygelsen om Guds fördolda närvaro överallt, även i det mörka och svåra som hände. Jag minns en dag då en hjärtsjuk arbetare dog inne på fabriken. På en vagn skulle han skjutsa en viktig last uppför ett sluttande golv, när hjärtattacken kom. Han kämpade för att rädda lasten, som inte fick skadas, men han misslyckades och vagnen rullade från honom. Han låg död på golvet och kroppen måste föras direkt upp till gravkapellet. På kvällen undervisades jag av min far i en föreläsning om Guds barmhärtighet. Gud vet att vi människor känner ångest inför döden. Gud lät arbetaren koncentrera hela sin uppmärksamhet på en yttre sak, lasten: han slapp känna dödsångest. Så god är Gud.

Hos Luther uppfattas alla yttre händelser på jorden såsom ”masker”, under vilka Guds ansikte döljer sig. Förklädd och fördold verkar Gud i hela tillvaron, vart vi än vänder oss. Så såg min far den gudomliga närvaron i världen. Och det märkliga återkom gång på gång: det tycktes vara i sådant som saknade religiös karaktär, i rent jordiska och materiella förhållanden, som Gud trädde oss till mötes, inte med lag och med krav utan med barmhärtighet. Även detta finns hos Luther: ”Gud har placerat syndernas förlåtelse i hela sin skapelse”, säger han en gång.

När min far dog 1955 och jag skulle förrätta jordfästningen, stod det ganska klart över vilket skriftord griftetalet borde hållas: ”En tillflykt är han, urtidens Gud, och härnere råda hans eviga armar” (5 Mos 33:27). Nu stod familjen på nytt vid samma grav som i mars 1921. Nu öppnades återigen den jord där jag som tioåring hade sett min mors kista långsamt sjunka. Kyrkogårdskulturen hade förfinats. Gravens väggar bestod inte av blöt och grå lera utan allt var klätt med vackert granris. Dödsfallet hade ägt rum den 29 november 1955, på min födelsedag. Jag hade varit professor i Lund i fem år, var nu 45 år gammal men tyckte inte jag var vuxen förrän nu, när far var borta.

Vi hade ofta talat med varandra om hur gravar borde se ut. Min far älskade träkors, inte gravstenar. På träkorset skulle stå ett bibelord, ett tillrop från den döde som vilade till den förbivandrande, bekymrade människan, som ännu inte hade fått ro utan behövde uppmuntran för att orka leva vidare. Så blev det. På träkorset står nu, tyvärr med otydliga bokstäver, mina föräldrars namn och psaltarordet: ”Gud är vår tillflykt och vår starkhet” (Ps 46:1).

Av de yttranden från min far på dödsbädden, som etsade sig in i minnet hos oss barn, lydde ett så: ”Jag har fått allt som jag har bett om. Alla mina barn förtjänar genom arbete sitt dagliga bröd. Och ingen av dem sitter i fångelse.”

Så eländigt fylld av förtryck som världen är, finns det föräldrar som kan vara stolta över att ha barn i fångelse. Kanske var Gustaf Fabian en gång i tiden revolutionär. Men när han avled 80 år gammal bekände han sig till det valspråk som han någon gång högtidligt citerade: ”Land skall med lag byggas.”

RESAN TILL LUND

Vad mitt inre och osynliga själsliv beträffar har jag aldrig lämnat Valdemarsvik. Det har förflutit många år sedan 1927 och jag har varit på flera olika håll i världen, ofta intensivt verksam. Men icke ett enda kalenderår har avslutats utan att jag under det året gjort ett eller flera besök i Valdemarsvik.

På denna lilla plats fortsätter jag livet ut att lära mig, vad det är att vara människa. Jag följer ju Maxim Gorkijs exempel: allt som har format mig och gjort mig till den människa jag är idag, det är mina universitet. Mäter jag med den måttstocken, då förblir Valdemarsvik och Lund de två helt unika universiteten i min tillvaro. Sedan jag gjorde min första resa till Lund 1927

har det aldrig hänt, att ett år har gått utan längre eller kortare vistelse i staden Lund. De tre senare universiteten i denna bok – Berlin, Basel och Aarhus – de är ”utlandet”. Dit reser man bara för att hämta hem något, hem till Sverige. Man måste hämta hem det eftersom det saknas i Sverige.

Den första kroppsliga förflyttningen från Valdemarsvik till Lund ägde rum mycket tidigt i livet. Jag åkte med nattåg en lördag kväll med ankomst till Lund söndagen den 10 juli 1927 och mitt mål var den gången inte universitetsbyggnaden utan Lunds Privata Elementarskola, kallad Spyken. Resan till Lund 1927 var alltså förlagd till högsommaren, till början av juli, inte till terminens start i september. Det berodde på att Spyken anordnade stort upplagda sommarkurser under sommarmånaderna varje år till hjälp för de elever som behövde förkovra sig i något ämne före höstens början. Jag hade avlagt realexamen i maj månad men jag skulle hoppa över en klass och genast starta i gymnasiets näst högsta ring för att bli student på två år. Av den anledningen måste jag under sommarkursen 1927 inhämta ett helt läsårs latinkunskaper. Det var därför jag kom med tåget redan på söndagsmorgonen den 10 juli.

Många pojkar – än så länge inte några flickor – reste under denna tid från olika kommunala mellanskolor på skilda håll i landet ner till Spyken i Lund. Realexamen var nyss erövrad, nu gällde det att åstadkomma en snabb studentexamen. Det var inte en tillfällighet att detta privatläroverk kallades ”studentfabriken”. Åtskilliga av oss nykomlingar var föga förtrogna med stadskulturen. Själv visste jag exempelvis inte hur man gör när man telefonerar. Inte heller hade jag någonsin använt vattenklosett.

Samtidigt som dylika lakuner fanns i min allmänbildning, var jag emellertid bättre orienterad om många fakta i omvärlden än vad en normal tonåring är idag. Jag kände namnen på alla statsråd, landshövdingar och biskopar. Almanack för alla ingick nämligen bland böckerna i mitt barndomshem. Noggrann läsning av den sonens publikationer medförde, att jag också kunde rada upp namnen på samtliga ledamöter i riksdagens båda kamrar samt naturligtvis alla de Aderton i Svenska Akademien. Hela massan av kunskap bar jag lätt, såsom man bär en ros i knapphålet.

Nu skulle jag åka tåg på natten, givetvis i sittvagn, från Norrköping till Lund. Det var ånglokens tid; även snälltågen gick efter nutidens mått långsamt. Vid varje station steg konduktören ut från sista vagnen och promenerade längs det stillastående tåget, med hög röst ropande stationens namn. I Norrköping fick jag se mängder av högvärdiga präster stiga på; de skulle in

till Linköping för att nästa dag hälsa den nye biskopen, Erik Aurelius, välkommen till stiftet.

Den gamle biskopen John Personne hade avlidit i november 1926. Vid biskopsvalet efter honom uppfördes tre teologer från Lund på förslaget, en tämligen unik dominans för en enda stad vid ett biskopsval. Förutom Aurelius i första rummet placerades Gustaf Aulén och Erling Eidem. Det var till Lund jag var på väg, sittande i det skakande tåget, medan de småländska skogarna skymtade förbi i vagnens fönsterruta. Jag tyckte att jag reste till Sveriges andliga huvudstad. Både Eidem och Aulén skulle om några år vara mina lärare på universitetet.

Vid sjutiden på söndagsmorgonen stannade tåget. Det var redan ljus sedan länge, klart och varmt. Konduktören gick längs vagnarna och ropade ett enda ord, gång på gång. Jag kan ännu höra i mitt öra detta enda ord: Lund, Lund, Lund. Vid hemkomsten från en resa, just när jag stiger av tåget, alltid ljuder i mitt inre det enstaviga, upprepade namnet Lund, ropet ur konduktörens mun den 10 juli 1927.